

نقد و بررسی کتاب قرارداد ۱۹۰۷ به روایت اسناد وزارت امور خارجه ایران

ابوالفضل حسن آبادی*

نام کتاب: قرارداد ۱۹۰۷ به روایت اسناد وزارت
امور خارجه ایران
تألیف: علی ططری، محمد حسن نیا
زیر نظر: حبیب الله اسماعیلی
ویراستار: فاطمه ترکچی
ناشر: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - سازمان
چاپ و انتشارات، اردیبهشت ۱۳۸۷
نوبت چاپ: اول
قیمت: ۴۳۲۰ تومان
شماره: ۱۰۰۰

عامل حمایت از چاپ آن در خانه کتاب بوده که مدیرعامل خانه کتاب هم همین عامل را در پیشگفتار خود یادآور شده که می توان آن را به عنوان دلیل اصلی تألیف کتاب نیز برشمرد.

اهمیت این کار، از آن روست که هرچند در این حوزه تاکنون تألیفاتی صورت گرفته، اما در زمینه چاپ اسناد مرتبط اقدامی نشده است. چاپ این مجموعه سندی و همراه با آن، مجموعه مقالات همایش قرارداد ۱۹۰۷، اقدامی درخور توجه در این زمینه به شمار می رود.

نویسندگان مقالات، علی ططری و محمد حسن نیا می باشند که هر دو دانشجوی دکترای تاریخند و از حیث زمینه کاری، دلیل و انگیزه کافی و صلاحیت برای انجام کار داشته اند.

متن کتاب

متن ۴۱۸ صفحه ای کتاب در دو بخش کلی شامل

سالی که گذشت، یکصدمین سال قرارداد ۱۹۰۷ در ایران بود که همایشی نیز به همین منظور (ایران و سیاست جهانی در آغاز قرن بیستم) به همت خانه کتاب و با همکاری گروه تاریخ دانشگاه تهران، در دانشگاه تهران برگزار شد. ابعاد این قرارداد و اثرات آن بر ایران، بعد از گذشت یک سده هنوز به درستی بررسی نشده است. ضعف شناسائی منابع و تدوین ناصحیح آن، باعث پراکندگی مطالب مرتبط با آن و فقدان اجماع در نتیجه گیری بوده است. ضرورت بازخوانی این قرارداد و بیان سلطه جوئی بیگانگان و استقلال طلبی ایران در روزگار معاصر، مهم ترین

* دانشجوی دکترای تاریخ محلی دانشگاه اصفهان.

Ahassanabady1@yahoo.com

یک مقدمه علمی در بخش اول ۶۳ صفحه، اسناد در بخش دوم ۷۵-۳۹۹ و ضمائم کتاب ۴۰۰-۴۱۷ می‌باشد. کتاب، شامل ۱۳۹ صفحه تصویر سند در ۱۰۱ شماره سند، ۳ نقشه، ۱۳ تصویر عکس تاریخی و دو صفحه روزنامه مذاکرات مجلس می‌باشد.

کتاب، با مدخل در مورد قرارداد ۱۹۰۷ و زمینه‌های کلی بسته شدنش، شروع می‌شود و در ادامه، به مفاد کلی آن می‌پردازد و هدف از آوردن اسناد را، فراهم‌آوری داده‌های اولیه برای انجام پژوهشهای کامل‌تر در آینده برمی‌شمارد. در مدخل، کتاب به دو قسمت کلی تقسیم شده است.

بخش اول، مقدمه با هدف توضیح زمینه‌ها و اثرات قرارداد و بخش دوم، در مورد اسناد و استنساخ آنها می‌باشد.

در مجموع، هدف کلی کتاب در مدخل، انتشار اسناد دست اول در مورد قرارداد ۱۹۰۷ معرفی شده و نوید چاپ جلد دوم آن نیز در آینده داده شده است.

بخش اول: مقدمه

کتاب، دارای مقدمه نسبتاً مبسوط ۶۰ صفحه‌ای (۷۱-۱۱) می‌باشد و ۸۷ ارجاع نیز در پایان آن آمده است. از این ۸۷ ارجاع، ۴ مورد به منابع خارجی، و با ارجاعات مجدد و ۱۴ مورد ارجاع به اسناد، ۴ مورد روزنامه و بقیه به کتابهای فارسی بوده است. مقدمه کتاب، با توضیح کلی در مورد قرارداد ۱۹۰۷ شروع می‌شود و به دیگر کارهای منتشر شده در حوزه قرارداد ۱۹۰۷ و ارتباط قدرتهای بزرگ با یکدیگر مثل اسناد کشورهای انگلستان، فرانسه، اتریش و روسیه می‌پردازد و هدف از آوردن اسناد را، مشخص کردن چرایی و چگونگی قرارداد ۱۹۰۷ و بررسی بازتاب خارجی قرارداد برشمرده است.

در این مقدمه ۶۰ صفحه‌ای، چند بحث کلی برجسته شده است که عبارت است از:

۱- پیشینه قرارداد ۱۹۰۷ بین روس و انگلیس

(۱۴-۱۹)؛

۲- اوضاع داخلی روسیه (۱۹-۲۰)؛

۳- بنیان قرارداد ۱۹۰۷ و نقش آنها در انعقاد قرارداد (۲۱-۲۶)؛

۴- نقش آلمان در قرارداد ۱۹۰۷ (۲۶-۳۱)؛

۵- اهمیت ایران محوری خلیج فارس در انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ (۳۱-۳۶)؛

۶- اوضاع داخلی ایران همزمان با قرارداد ۱۹۰۷ و واکنش دولتمردان به این قرارداد (۳۶-۴۷)؛

۷- بازتاب قرارداد ۱۹۰۷ در خارج از کشور (۴۷-۵۰)؛

۸- واکنش فرانسه به انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ (۵۰-۵۱)؛

۹- واکنش دولت آمریکا به انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ (۵۱-۵۲)؛

۱۰- واکنش داخلی انگلستان و نویسندگان انگلیسی به قرارداد ۱۹۰۷ (۵۳-۶۳)؛

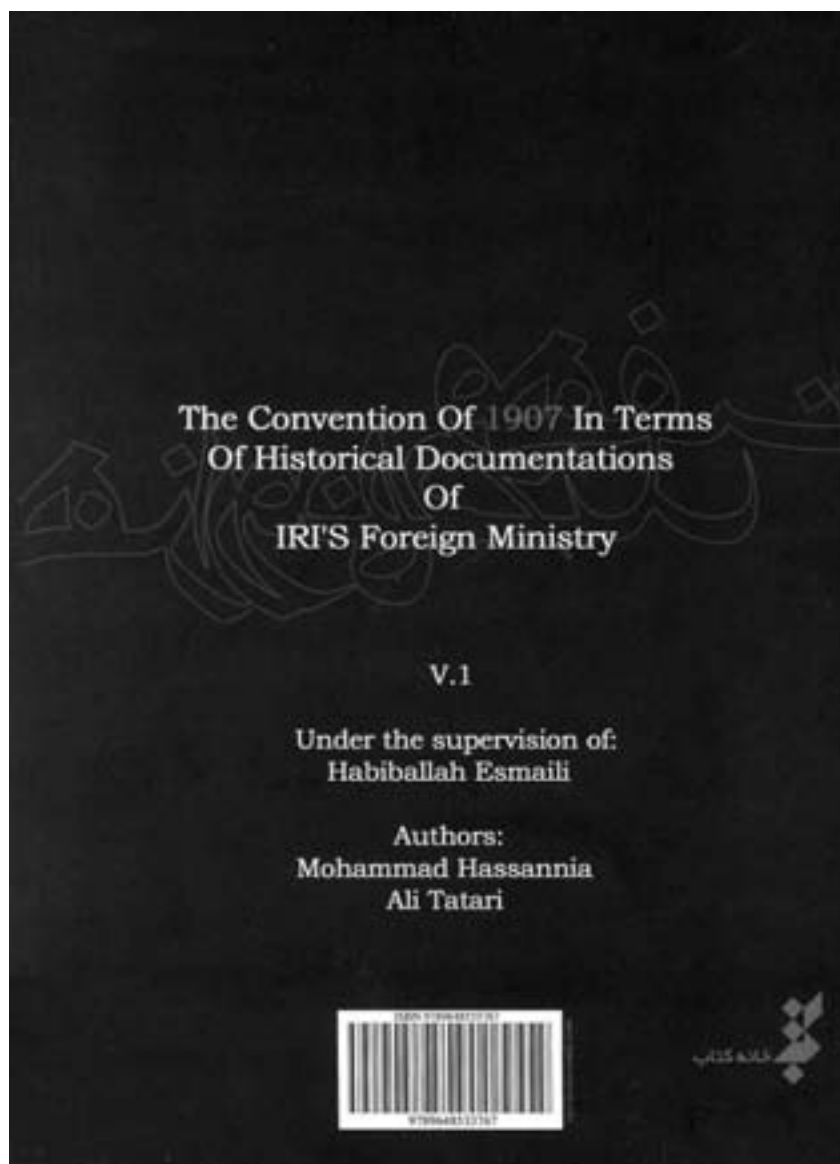
۱۱- واکنش داخلی روسیه به قرارداد ۱۹۰۷ در زمینه ایران (۶۴-۶۷)؛

۱۲- ارجاعات (۶۸-۷۱).

- پیشینه قرارداد ۱۹۰۷ بین روس و انگلیس (۱۴-۱۹) در این قسمت، به رقابتهای دولتهای روس و انگلیس در شمال و جنوب ایران و اهمیت موقعیت راهبردی ایران به عنوان حائلی بین روس و انگلیس و نیز به مسائلی که باعث نزدیکی دو کشور در توافق میان خود بر سر قرارداد شده، پرداخته است.

- اوضاع داخلی روسیه همزمان با قرارداد ۱۹۰۷ (۱۹-۲۰)

این بحث، به تغییرات سیاسی در روسیه، وضعیت اقتصادی آن کشور و ارتباطش با سیاستهای روسیه در ایران و خصوصاً در گرفتن قراردادها پرداخته که به نوعی مسئله مناقشه‌آمیز انگلیس و روسیه بوده است.

- نقش آلمان در قرارداد ۱۹۰۷ (۲۶-۳۱) -
اهمیت خاورمیانه در سیاستهای امپراتوری آلمان و سعی آلمانیها در یافتن پایگاه برای اهداف خود در راستای مقابله با انگلیس و روسیه، در این قسمت آمده است و در ادامه، به اقدامات آلمان در این منطقه و اثرات آن بر سیاستهای دولتهای روس و انگلیس پرداخته شده است.

- بنیان قرارداد ۱۹۰۷ و نقش آنها در انعقاد قرارداد (۲۱-۲۶) -
در این قسمت، به افرادی اشاره شده که در فراهم‌سازی قرارداد ۱۹۰۷ مشارکت داشتند و ضمن نام بردن از اشخاصی مانند سرادوارد گری، ایزولسکی وزیر امور خارجه روسیه، ادوارد هفتم (پادشاه انگلستان)، سرچارلز هاردینگ، سرآرتور نیکلسون وزیر مختار انگلیس در پترزبورگ، نقش آنها را به صورت کلی برشمرده است.

- اهمیت ایران محوری خلیج فارس در انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ (۳۱-۳۶)

خلیج فارس، جایگاه تعیین کننده در روابط روس و انگلیس و حتی در زمینه سازی قرارداد ۱۹۰۷ داشته است. در این قسمت، به اقدامات روسها برای دستیابی به آبهای آزاد، مطابق وصیتنامه پترکبیر و حضور در خلیج فارس مانند حضور هیئت پزشکی، اقدامات کنسول روسیه در تملک زمین اشاره کرده و در ادامه، به اقدامات انگلیسیها برای مقابله با روسها و نیز به نگرانی آنها در مورد مرزهای هند پرداخته که باعث باز شدن زمینه مذاکره با روسها شده و در نهایت، به قرارداد ۱۹۰۷ انجامیده است.

- اوضاع داخلی ایران همزمان با قرارداد ۱۹۰۷ و واکنش دولتمردان به این قرارداد (۳۶-۴۷)

در این بحث، به وضعیت اقتصادی و سیاسی ایران در زمان عقد قرارداد پرداخته شده و به میزان درآمد مردم، کاهش درآمدهای کشور در آن زمان، تب و تاب مشروطه و تعویض مکرر کابینه ها به عنوان مصادیق آن، اشاره شده است و در ادامه، به اقدامات مجلس برضد قرارداد و مذاکرات بین نمایندگان مانند ابوالحسن خان، مستشارالدوله، وکیل الرعایا، تقی زاده، شیخ حسن و میرزا حسنعلی وکیلالتجار در هنگام خوانده شدن قرارداد در صحن علنی و دیدگاههای آنان پرداخته و این گونه برداشت کرده که در مجموع، نمایندگان درباره اوضاع جهانی ناآگاه نبوده اند و خصوصاً به واکنش روزنامه ها مانند *حبل المتین* و *روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان* و طرح دیدگاههای آنها اشاره کرده که چون در داخل و خارج از کشور به چاپ می رسیده اند، به نسبت در مورد اثرات منفی قرارداد و اثرات آن بر ایران آگاه بوده و واکنش نشان داده اند و در ارزیابی جمع گروههای مختلف معترض به قرارداد، این واکنشها را فعال و آگاهانه دانسته است.

- بازتاب قرارداد ۱۹۰۷ در خارج از کشور (۴۷-۵۰)
به نظر می رسد بازتاب قرارداد در خارج از کشور، به مراتب بیش تر از داخل بوده و حجم اطلاعاتی که کنسولهای ایرانی در خارج از کشور گردآوری کرده و در همین کتاب نیز تعدادی از آنها به چاپ رسیده، بر آن دلالت دارد و نویسندگان خارجی مانند ادوارد براون و پاولویچ، یا سفرنامه نویسیها مانند هیورگین، مورگان شوستر، در آثار خود به آن پرداخته اند. مطبوعات روسی، آلمانی، فرانسوی و انگلیسی نیز هر کدام به تبع منافع کشورهای خود و سیاستهای آنها، نسبت به قرارداد موضعگیری کردند.

- واکنش فرانسه به انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ (۵۰-۵۱)

ترس فرانسه از آلمان، باعث نزدیکی به روسیه و انگلیس شده بود و در قرارداد ۱۹۰۶ الجزایر، این امر اثبات گردید و در رسانه های فرانسه نیز بحث قدرت گیری آلمان و نزدیکی فرانسه به روسیه و انگلیس مطرح بوده است. این عوامل، در مجموع نظر فرانسه را نسبت به قرارداد مثبت کرده و سفیر فرانسه در آن زمان، دو روز قبل از امضای قرارداد ۱۹۰۷ از متن آن خبر داشت.

- واکنش دولت آمریکا به انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ (۵۱-۵۲)
دولت آمریکا، باتوجه به اصول مونروئه مبنی بر عدم مداخله در امور دیگرکشورها، نقش فعالی نداشت و سفیر آنها در تهران، در نامه ای به وزیر امور خارجه، از قرارداد انتقاد کرد و مورگان شوستر در کتاب *اختناق ایران*، به عنوان فردی آمریکائی به قرارداد اعتراض کرد.

- واکنش داخلی انگلستان و نویسندگان انگلیسی به قرارداد ۱۹۰۷ (۵۳-۶۳)

در این قسمت، باتوجه به اهمیت نقش انگلیس در قرارداد و بازتاب آن در آن کشور، مفصلاً به نقش

برخلاف مجالس انگلیس، تنها در سال ۱۹۰۸ بحثی مطرح شد و دیگر مذاکره‌ای به میان نیامد. در میان سیاستمداران نیز، مخالفت چندانی صورت نگرفت. برخی از اعتراضات پراکنده از طیفهای مختلف مانند سران لشکری، سفیر روسیه در رم و امپریالیستهای روسیه به این قرارداد صورت گرفت و دیدگاه موافق دولتمردان روسیه در اتحاد با انگلیس مانند ایزولسکی و کوکوفستوف، راه را برای انعقاد قرارداد باز کرد.

ارجاعات: (۶۸-۷۱)

بخش دوم: اسناد (۷۵-۳۹۸)

این بخش، شامل دو قسمت کلی استنساخ اسناد و تصویر آنها می‌باشد. بخش، با فهرست موضوعی اسناد (۷۵-۸۴) شروع و اسناد، در آن به ترتیب سال مرتب شده است و سعی شده از چیدمان اسناد در کنار هم، به گونه‌ای ساماندهی در زمینه‌های قبل از بسته شدن قرارداد و بازتاب آن پرداخته شود.

تعداد ۱۰۱ سند مندرج در این کتاب را، می‌توان چنین دسته‌بندی کرد:

- گزارشها: ۴۲ مورد؛
- نامه‌ها: ۲۱ مورد؛
- تلگرافها: ۳ مورد؛
- مطالب فشرده در روزنامه‌ها: ۱۷ مورد؛
- مذاکرات: ۵ مورد؛
- متفرقه: ۱۳ مورد.

از میان گزارشهای منتشره، ۱۶ مورد مربوط به سفارتهای ایران در خارج از کشور، ۱۸ مورد چاپی روزنامه‌ها و ۸ مورد متفرقه بوده است.

از نامه‌ها، ۸ نامه مربوط به سفارت انگلیس، ۷ مورد مربوط به انگلیسیها، ۴ مورد امور خارجه ایران و ۲ مورد مربوط به روسیه بوده است.

از میان مطالب منتشره در روزنامه‌ها در قالب گزارش و دیگر مطالب آورده شده، ۲ مورد از

موافقان و مخالفان قرارداد در انگلیس پرداخته شده است. از جمله مخالفان این قرارداد، سرسیسیل اسپرینگ رایس، وزیر مختار انگلیس در ایران بوده که به علت نقش قرارداد در برانگیختگی ایرانیان برای مخالفت با آن، مغشوش بودن اوضاع کشور و از میان رفتن وجهه انگلستان در ایران، با آن به مخالفت پرداخته است.

سرداروگر، از موافقان قرارداد بوده و در نامه به اسپرینگ رایس، مزایای انعقاد قرارداد را برای ایرانیان برمی‌شمرد و اهمیت سیاست اروپائی انگلیس را مقدم قلمداد کرده است. در مجلس عوام، ارل پرسی معتقد بود که در این قرارداد، به روسها امتیازات زیادی داده شده است. از دیگر مخالفان، حکومت هندوستان و امپریالیستهای انگلستان بوده‌اند. در مجلس اعیان، لرد کرزن از پیشگامان مخالف بود و تقسیم منافع را به ضرر انگلستان می‌دانست. از میان مخالفان - که با دیدگاه حمایت از ایران حتی به نقد قرارداد پرداخت - ادوارد براون بود. مطبوعات انگلیس مانند برود آرد نیز به مخالفت با قرارداد پرداختند، اما نگاه کلی به قرارداد در مطبوعات مثبت بود. از دیگر شخصیت‌های مهم موافق با قرارداد، ادوارد هفتم (موافق اتحاد با روسیه)، نیکلسون سفیر انگلیس در روسیه و ادواردگری بودند. روزنامه‌های تایمز، دیلی کرونیکل استاندارد، در مورد موافقت با قرارداد، مقالاتی به چاپ رساندند.

- واکنش داخلی روسیه به قرارداد ۱۹۰۷ درباره ایران (۶۴-۶۷)

بازتاب قرارداد ۱۹۰۷ در روسیه، نسبت به انگلیس کم‌تر بود و افکار عمومی با آن مخالف بود. آنها نسبت به انتشار قرارداد ۱۹۰۷، اقدام و زودتر از انگلیس آن را لغو کردند.

روزنامه روسی نوویه ورمیا، ندای مسکو و تواریش، از مخالفان قرارداد بودند و در دوما

روزنامه‌های روسی، ۷ مورد از روزنامه‌های انگلیسی، ۱ مورد فرانسوی، ۱۰ مورد بلژیک، ۱ مورد ایرانی و (۱ مورد در متن کتاب) و ۱ مورد آلمانی بوده است که تعداد مطالب مأخوذه از روزنامه‌های بلژیکی نظر به درگیر نبودن دولت بلژیک در ماجرا، درخور توجه می‌باشد. اما در مجموع، بیش‌ترین حجم اسناد در قالب‌های مختلف، مرتبط با انگلیس می‌باشد که به اهمیت این قرارداد و بازتاب آن در آن کشور پرداخته است.

قسمت متصل به اسناد شامل ۱۳ تصویر، ۲ صفحه شرح مذاکرات مجلس و ۳ صفحه تصویر نقشه می‌باشد.

نقد و بررسی کتاب

در مورد چاپ کتابهای سندی با توجه به نوع اسناد، محتوا، سلیقه نویسندگان یا سیاستهای سازمانی، روشهای مختلفی اتخاذ می‌گردد، مانند:

- ۱- گزیده فرمانها و احکام؛
 - ۲- گزیده موضوعی اسناد؛
 - ۳- چاپ اسناد همراه با استنساخ آنها که می‌تواند به اشکال زیر باشد:
- الف- چاپ سند و استنساخ آن در کنار یکدیگر.

ب- آوردن تصویر اسناد در کنار یکدیگر و درج رونویسی شده آنها در جای دیگر مانند همین کتاب با مقدمه تحلیلی.

ت- چاپ رونویسی شده اسناد و آوردن تصاویر گزیده از آنها.

ث- پژوهش درباره اسناد و تحلیل آنها به کمک منابع دیگر.

روش به کار رفته در این کتاب، استنساخ ۱۰۱ سند و آوردن تصاویر آن می‌باشد. جلد ۱ کتاب، چاپ مجموعه اسناد ۱۹۰۷ می‌باشد که سعی کرده به زمینه‌سازی قرارداد و بازتاب آن در خارج بپردازد.

چاپ کتابهای سندی از حیث اطلاع‌رسانی و تکمیل منابع تاریخی، دارای ارزش است و هر تلاشی با توجه به مشکل خواندن اسناد، گزینش محتوای آنها و بعضاً شکل دسترسی به اسناد، با ارزش می‌باشد.

این کتاب، ویژگیهای مثبت زیر را داراست:

۱- طراحی جلد، مناسب و مرتبط با موضوع می‌باشد.

۲- گزینش اسناد با توجه به هدف نویسندگان، درست بوده است.

۳- استنساخ اسناد، دقیق صورت گرفته و سعی شده در متن سند هیچگونه دخل و تصرفی صورت نگیرد.

۴- رشته تحصیلی مرتبط مؤلفان - که هر دو دانشجوی دکترای تاریخ هستند - در جمع‌آوری کتاب مؤثر بوده است.

۵- مؤلفان، کوشیده‌اند تا با استفاده از پیوستهای تاریخی مانند نقشه و عکس، به درک خوانندگان از مطالب کمک کنند.

۶- مقدمه تحلیلی کتاب، در مجموع مناسب و کامل می‌باشد.

به‌رغم تلاش مؤلفان، کتاب، دارای کاستی‌هایی است که از اهم آنها می‌توان موارد زیر را برشمرد:

۱- به‌رغم مقدمه تحلیلی کتاب - که مؤلفان طی آن سعی در تبیین متون اسناد داشته‌اند - جای خالی پیشگفتار در آن محسوس می‌باشد. در این پیشگفتار، می‌باید به مطالبی مانند تعداد اسناد موجود در موضوع، علت گزینش اسناد و نحوه آن و کلاً چگونگی انجام کار، توضیحات بیش‌تری داده می‌شد.

۲- در مقدمه کتاب، به‌رغم تلاش مؤلفان در تحلیل قرارداد، بیش‌تر بر منابع تأکید شده تا اسناد! و جا داشت از اسناد استفاده بیش‌تری در مقدمه می‌شد؛ چون از ۸۷ ارجاع مقدمه کتاب، فقط ۱۴ ارجاع به اسناد شده و از همه منابع فارسی استفاده

نشده است.

۳- منشأ بعضی از اسناد، دقیقاً معلوم نیست و پیدا نیست که چرا در وزارت امور خارجه نگهداری می‌شوند، مانند شماره ۸ گزارش روزنامه *آیندپاندانس* که چگونگی دریافت آن ناپیدا است.

۴- شماره سند اسناد آورده شده در وزارت امور خارجه معلوم نیست؛ هر چند اسناد متعلق به آرشیو وزارت امور خارجه می‌باشد. اما چنانچه ارجاع کامل اسناد مشخص می‌شد، برای راهنمایی محققان بهتر بود.

۵- تلفظ کلمات خارجی خصوصاً از روزنامه‌های فارسی، باید با معادل انگلیسی آنها در متن آورده می‌شد. همچنین، سالها بعضی میلادی و بعضی قمری است. مناسب بود تا هر سالی که ذکر می‌شد، معادل میلادی یا قمری آن نیز آورده می‌شد.

۶- خوب بود در مقدمه کتاب، منبع‌شناسی قرارداد ۱۹۰۷ برای آگاهی خوانندگان و مشخص شدن بیش‌تر اهمیت کتاب، صورت می‌گرفت.

۷- در کتاب، بارها از روزنامه‌ها استفاده شده است و گزارشهای روزنامه‌ها، یکی از منابع مهم این کتاب است. بجا بود که نشانی مقالات روزنامه‌ها به صورت کامل ذکر می‌شد و توضیحی درباره روزنامه‌ها و خصوصاً چاپ مقالات داده می‌شد. امکان داشت آشنائی با تفکر نویسندگان و خط‌مشی روزنامه‌ها در تحلیل مطالب مؤثر می‌بود و در صورت امکان ترجمه لغت به لغت متن روزنامه‌ها به منظور بررسی بیش‌تر، مفید بود.

۸- هر چند عنوان کتاب *قرارداد ۱۹۰۷ به روایت اسناد وزارت امور خارجه ایران می‌باشد*، اما دو سوم مطالب درباره بازتاب خارجی قرارداد می‌باشد و ۸۶ مورد از اسناد، در این زمینه آمده است. شاید بهتر بود با گزینش تعداد دیگری سند از خارج، کتاب، با عنوان بازتاب خارجی قرارداد نامیده می‌شد.

۹- پیدا نیست که آیا تمامی اسناد چاپ شده،

اولین بار است به چاپ رسیده یا قبلاً نیز در جای دیگری چاپ شده است.

۱۰- آوردن عکسها و نقشه‌ها در انتهای کتاب از نظر ساختاری، با توجه به اینکه در متن کتاب به آنها اشاره نشده، در کنار اسناد بخش دوم ایراد دارد و بهتر می‌بود تحت عنوان ضمایم آورده می‌شد.

۱۱- مشخص نیست عکسها از کجا آورده شده و متعلق به چه تاریخی می‌باشد.

۱۲- محل نگهداری نقشه‌ها و توضیحات جانبی آنها، ناقص می‌باشد.

۱۳- صفحات فهرست موضوعی اسناد، با محل قرار گرفتن اسناد همخوانی ندارد. به عنوان مثال، سند شماره ۱ در فهرست موضوعی اسناد صفحه ۹۹ آمده؛ در حالی که در کتاب، صفحه ۸۵ می‌باشد و این لغزش، در کل اسناد تکرار شده است.

۱۴- با توجه به اینکه تعداد اسناد موجود در این زمینه مشخص نشده است، نمی‌توان در مورد تنوع اسناد اظهار نظر کرد و در صورت وجود اسناد بیش‌تر، استفاده کم‌تر از مطالب روزنامه‌ها مناسب بود.

۱۵- برخی از تصاویر اسناد، با کیفیت و برخی بی‌کیفیت است خصوصاً تصویر روزنامه‌ها بی‌کیفیت می‌باشد؛ ولی توضیح داده نشده که آیا مشکل از اسناد بوده یا از اسکن آنها.

۱۶- در متن اسناد، کلمات و اصطلاحاتی ذکر شده که نیاز به توضیح بیش‌تری داشته و بهتر بود برای تلفظ صحیح، آوانویسی آنها آورده می‌شد، مانند *انتگریتته* (۱۱۳)، *جوس اف کمان* و *روزنامه طایمس* که به اشکال مختلف آورده شده است (۱۲۷-۱۲۸).

۱۷- سند شماره ۳ (۲۶۱)، استنساخ یک سند آمده، اما تصویر دو سند با هم آورده شده است.

۱۸- محتوای سند شماره ۷ (۹۴) با اصل سند (۲۶۴) همخوانی ندارد.

۱۹- سند شماره ۹ (۹۶) در مورد اختلافات مرزی ایران و عثمانی است و ارتباطی به موضوع کتاب ندارد.

۲۰- از مواردی که بررسی انطباقی استنساخ اسناد را با اصل آنها با دشواری روبرو ساخته است، معرفی نکردن تصویر سند می باشد. بایست عنوان اسناد استنساخ شده نیز، برای هماهنگی بیش تر در تصویر اسناد ذکر می شد.

۲۱- برخی سندهای رونویسی شده مانند اسناد شماره ۷۵، ۷۹، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷،

۸۹، ۹۰، ۹۱ و ۹۲ تصویر ندارد و توضیحی در مورد علت آن داده نشده است.

۲۲- کتاب فاقد هرگونه نمایه است.

در مجموع کتاب، کتابی است درخور تأمل که مؤلفان آن کوشیده‌اند اسناد منظمی در آن گردآورند و جای امیدواری است که جلد دوم کتاب نیز هرچه زودتر به نگارش درآید و در مورد بازتاب داخلی آن و اثرات قرارداد در داخل کشور، تحقیقات بیشتری صورت پذیرد.

